

ALİ SALÂHADDİN'İN ABDÛLHAK HÂMİD'E NAZİRELERİ

ALİ SALÂHADDİN'S NAZİRES TO ABDÛLHAK HÂMİD

Ayşe SAĞLAM*
Mustafa YİĞİTOĞLU**

Öz

Türk edebiyatında “şair-i azam” unvanıyla anılan Abdülhak Hâmid Tarhan, hem yaşadığı dönemde hem de sonrasında edebiyat dünyasını etkileyen ve birçok yeniliğe öncülük eden bir sanatçıdır. Muhayyilesi son derece geniş olan Hâmid, eserlerinde Tanrı, ölüm, yaşam, ruh, sosyal meseleler, aşk, tabiat, tarih vb. konulara yer verir. Ona asıl şöhretini kazandıran, özellikle metafizik konulara dair yaklaşımı ve algısıdır. Yazdıklarıyla birçok şairi etkileyen Hâmid'in şiirleri defalarca tanzir edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşayan Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu da “şair-i azam”ın şiirlerine nazireler yazan isimlerden biridir.

Dinî, tasavvufî ve edebî muhtevalı birçok eser kaleme alan Ali Salâhaddîn, velut bir ediptir. Ancak onun ve eserlerinin kıymeti henüz yeterince anlaşılamamıştır. Son yıllarda eserlerine dair araştırmaların arttığı şairin yayımlanmış tek şiir kitabı, *Aşkın Sesi*'dir. Bu kitabında bazı nazireler yazan Ali Salâhaddîn, Hâmid'in “Ölü” şiirinin üç bölümünü de tanzir eder. Nazirelerinde özellikle Hâmid'in metafizik içerikli şiirlerini tercih eden şair, bu şiirlere verdiği cevaplarla ondan tamamen farklı bir bakış açısına sahip olduğunu ortaya koyar.

Bu çalışmada Abdülhak Hâmid Tarhan'ın “Ölü” şiirinin üç bölümü ve Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu'nun bu bölümlere yazdığı nazireler mukayeseli olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Salâhaddîn, Abdülhak Hâmid, şiir, nazire, mukayese, metafizik

Abstract

Abdülhak Hâmid Tarhan, who is considered as “the greatest poet” in Turkish literature, has influenced the literary world during and after his life and pioneered many innovations. Hâmid, whose imagination is extremely wide, wrote about matters such as God, death, life, spirit, social issues, love, nature and history. His special approach and perception on metaphysical issues brought him into prominence. Hâmid influenced many poets and several poems have written similar to his style. As an example, Ali Salahaddin Yiğitoğlu, who lived in the last decades of the Ottoman Empire and the first decades of the Republic, wrote *nazires* to the poems of the Greatest Poet.

Ali Salahaddin, who wrote on religious, sufi and literary matters, is a productive literary man. However, the value of his presence in the literary world and his works are underestimated. His one and only published poetry book is *Aşkın Sesi* in which researches increased interest recently. Ali Salahaddin who wrote several

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, ayse.saglam@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0548-015X

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır / Türkiye, myigitoglu@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2509-1896

nazires in this book reflected on three parts of Hâmid's *Ölü* poem. The poet particularly prefers Hâmid's poems on metaphysical matters for his *nazires* and he exhibits a completely different perspective than Hâmid with his answers to these poems.

This study makes a comparative analysis of the three parts of Abdülhak Hâmid Tarhan's *Ölü* poem and Ali Salahaddin Yiğitoğlu's *nazires* written for it.

Keywords: Ali Salahaddin, Abdülhak Hâmid, poetry, nazire, comparison, metaphysics

Giriş

Edebiyat tarihinde öne çıkan ve başarısı umumca takdir edilen edipler, diğer sanatçılar için çoğu zaman ilham kaynağı olur. Şairin ya da yazarın bir eseri, kendinden yıllar sonra bile başka bir sanatçıyı etkileyebilir ve yeni metinlere kaynaklık edebilir. Hem yerel hem de evrensel düzeyde birçok örneğine rastlanan bu durum, metinler arası bağlamında da değerlendirilir. Türk edebiyatında özellikle şiir sahasında görülen nazire geleneği, şairlerin etkileşiminin bir sonucudur.

Tarihi, İslamiyet öncesi dönemlere kadar uzanan ve klasik Türk edebiyatında sıkça görülen nazireler, farklı amaçlarla yazılmıştır. Bunlardan biri, üstat şairlerin şiirleri gibi yazma arzudur. Şairler bu şekilde şiir sanatında denemeler yapma fırsatı bulurlar. Bir diğeri, zemin şiiri geçme isteğidir. Bu doğrultuda yaşanan rekabet, şiirin ilerlemesi için önemli bir araç olmuştur. Şairler, diğer şairleri tazim etmek, onlara dostluk göstermek için de nazireler yazmışlardır. Bunlarla birlikte şairleri nazire yazmaya sevk eden sebeplerin başında, daha önce ortaya konmuş hazır kalıplara sığınma arzusu gelir. Nedeni ne olursa olsun, nazire yazımında tanzir edilen şiire özenme ve öykünme söz konusudur. Nazireler beğeni ve hayranlık yanında hırs veya kıskançlık yüzünden üstünlük iddiasına da dayanabilir.¹

Birçok şairin başvurduğu bir yol olan nazirenin model şiirle aynı konu, vezin ve kafiyede yazılması gerekliliği, nazire yazar şairlerin edebî yönden kendilerini geliştirmelerini sağlar. Şairler arası etkileşimin bir neticesi olan bu gelenek, edebî verimliliğin zenginleşmesinin yanında çeşitlenmesine de vesile olur.² Zemin şiirin temel malzemelerini kullanarak yeni bir manzume ortaya koyması gereken şair, mükemmel olanı yakalama uğraşı vererek klasik şiir geleneğini de devamlı kılar.

Hem Osmanlı Devleti'nin son dönemine hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarına şahitlik eden Abdülhak Hâmid Tarhan, Türk şiirine yeni bir soluk kazandırır. Şahsi tecrübelerini şiirlerine yansıtan şair, Tanzimat sonrası Türk edebiyatında yeniliklere öncülük eden edipler arasında kabul edilir. "... Hâmid, estetik ve metafizik bir kâinat görüşü ortaya koymak, yeni ve şâirane bir üslup yaratmak suretiyle, kendisinden öncesine nazaran gerçekten yeni bir şiir vücuda getirdi ve devri içinde, haklı

1 M. Fatih Köksal, "Nazire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32, (2006), s. 457; Mehmet Kalpaklı, "Osmanlı Şiir Akademisi: Nazire", *Türk Edebiyatı Tarihi II*, ed. Talat Sait Halman, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 135.

2 Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, (2013), s. 271-281.

olarak, ‘Şâir-i âzam’ sayıldı.”³ Yaşadığı dönemde ve sonrasında birçok şairi etkileyen Hâmid’in şiirlerine Namık Kemal, Muallim Naci, Cenap Şahabettin, Yahya Kemal, İsmail Safa gibi pek çok şair tarafından nazireler yazılır. Ali Salâhaddîn de *Aşkın Sesi* isimli şiir kitabında Hâmid’e üç nazire yazar.

1877-1939 yılları arasında yaşayan Ali Salâhaddîn’in ilk yazıları 1908 yılından itibaren yayımlanmaya başlanır. Öğretmenliğin yanı sıra çeşitli memuriyetlerde bulunan şair, şiirlerinde “Salâhî” mahlasını kullanır. *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilü’l-Reşâd*, *Beyânü’l-Hak* ve *Misbâh* dergilerinde yazıları yayımlanan Salâhî, *Merâm* dergisindeki “Kısm-ı Edebi” sütununda da başyazar olarak yazılar kaleme alır.⁴ Akademik camia tarafından henüz yeterince incelenmeyen Ali Salâhaddîn’in yayımlanmış iki eseri mevcuttur. Bunlardan biri mensur bir eser olan *Mehâsin-i Ahlâk*, diğeri ise seçme şiirlerinin yer aldığı *Aşkın Sesi*’dir. F. Abdullah Tansel’in tespitlerine göre Ali Salâhaddîn’in yayımlanmamış eserleri de bulunur. *Divân-ı Salâhî*, *Ravzatü’l-İhlâs* ve çok sayıda Arapçadan tercüme eser, defterlerde yer almış ve taslak hâlinde kalmıştır.⁵

Salâhî’nin yayımlanmış tek mensur eseri olan “Mehâsin-i Ahlâk, ahlakı güzelleştiren şeylerin neler olduğuna dair bilgi vermek, kendileri ve toplum için nasıl kimselerin faydalı ve iyi sayılabileceğini anlatmak düşüncesiyle”⁶ kaleme alınır. Şairin yayımlanmış tek şiir kitabı olan *Aşkın Sesi* ise şiirlerinden bir seçki niteliğindedir. Şair, kitabın girişindeki “Birkaç Söz” başlıklı bölümde, yazmış olduğu şiirlerin çoğunun Sultan Ahmet yangınında yandığını, bir kısmının kaybolduğunu, değersiz olanlarını bastırmak istemediğini, geri kalanlarından seçtiği şiirleri ise bu eserde topladığını belirtir.⁷ Kitapta vatan, millet, tabiat, hikmet, aşk, din gibi konulara yer verilmiştir. Salâhî, Abdülhak Hâmid’in yanı sıra Yenişehirli Avni Bey ve Tevfik Fikret’in şiirlerine de nazire yazmıştır.⁸

Ali Salâhaddîn’in tanzir ettiği manzumeler, Abdülhak Hâmid’in *Ölü* isimli kitabında yer alır. Bu eser, *Makber* kitabının devamı niteliğindedir. Eşi Fatma Hanım’ın vefatı üzerine kaleme alınan *Makber*’de, şairin, ölüm gerçeği karşısında geçirdiği buhran açıkça görülür. Sonrasında Abdülhak Hâmid bu minvalde eserler yazmaya devam eder:

... Hâmit, arka arkaya *Ölü* (1885), *Hacle* (1886), *Bunlar Odur* (1885) adlı kitaplarını yazar ve yayımlar. Bunlar hep *Makber*’le birlikte yorumlanması gereken eserlerdir. Hâmid’in öteden beri kafasını doldurmuş olan metafizik düşünceler, bu tarihlerden önce yazdığı *Garam*’da bulunmaktadır. Ne yazık ki bu kitap çok sonra basılabilir. Karısının ölümü Hâmit’i insanın varlığı üzerinde derinden düşündürmüştür.⁹

3 Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I*, 24. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 83.

4 F. Abdullah Tansel, “XX. Asır Türk Edebiyatı’nın Unutulmaması Gerekli Şairlerinden Ali Salâhaddin Yiğitoğlu (1877-1939)”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 3, (1977), s. 270.

5 Agm., s. 271-281.

6 Agm., s. 280.

7 Ali Salâhaddîn, *Aşkın Sesi*, Sühûlet Matba’ası, İstanbul 1925, s. 4-5.

8 Age., s. 30, 79.

9 İnci Enginün, “Abdülhak Hâmid Tarhan”, *Tanzimat Edebiyatı*, Koordinatör İsmail Parlatur, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 428.

İnci Enginün'ün tespitlerine göre şairin zihnindeki metafizik endişeler *Makber* ve sonrasında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Nitekim *Ölü* kitabındaki şiirlerde de bunu görmek mümkündür.

1. Birinci Model Şiir ve Nazire

Ali Salâhaddin, Hâmid'e ilk naziresini "Ölü" şiirinin ilk bölümüne yapar.¹⁰ *Aşkın Sesi* kitabının 28. sayfasında yer alan şiirin başlığı, "Hâmid'e Nazîre"dir. Şiirin sonuna 30 Eylül 324 tarihi düşülmüştür, bu da miladi 13 Ekim 1908 tarihine denk gelir.

ÖLÜ ¹¹	Hâmid'e Nazîre ¹²
Benim bugün sanırım, gördüğüm fenalıktır. Demem ki, böyle fenalık Huda'ya lâyıktır.	Zunûn içinde nazar nehc-i hakk-ı fâriktır Fünûn içinde cünûn nâtık-ı hakâyıktır.
Bu hâle hükm-i tabiat demek muvafık olur, Eğerçi emr-i İllâhî o hükme sâkıdır.	Nedir bu perde-i hak-bîn cihân-ı hayrette? Zalâmı cilvegeh-i mâh eden havâriktır
Bilir mi gördüğünü hâb, hâb içinde kişi?.. Benim cihândaki hâlim buna mutâbıktır.	Nücûm-ı zâhire rûy-ı zemîne 'aks-endâz, Tevâzu'uyla beşer efser-i meşâriktır
Yazık habîr değil bunda bir hakikate dil, Eğerçi gördüğümüz ser-be-ser hakayıktır.	Semâ-yı 'izz ü şerefte tenezzülü severim. 'Uluvv-i fikrimi imâ eden şevâhiktir.
Onu tecessüse var bizde ancak istidad; Demem ki: künhünü şey'in bu akl, fâriktır.	Zemîn-i hâkta mahv-ı vücûd 'irfândır. Kemâl-i vasfı Hudâ-yı 'âlîme lâyıktır.
Görüp de bilmemeği anlamış, derim, mahzâ; Fakat demem: beşerin şunda ilmi lâhıktır.	Hakîr olur mu nüfûs-ı güzîde makberde? Tecelliyât-ı Hudâ kalb içinde şâriktır.
Nüfûz-ı Hâlık'ı sen kendi tâliinde ara; Nasib-i âharı işhâd nâ-muvafıktır.	Yegâne râhat-ı ecsâm hâb-nûşindir Sevâd-ı leyl ise ervâha bir mu'âmıktır!
Sezâdır âdem için mânevî bir istikbal, Ki hiç görmediği bir cemâle âşıktır.	Şu'ûn-ı bûkalemûna firifte-i kec-bîn! Hakîkati aramak fikri pek muvâfıktır.

10 Nazım şekli tam olarak belirlenemeyen "Ölü" şiiri, bentler hâlinde yazılmıştır. Şekil olarak nazirelerle uyum içerisinde olması amacıyla buraya beyitler hâlinde aktarılmıştır.

11 Abdülhak Hâmid Tarhan'ın şiirlerinin alındığı eser: Abdülhak Hamid Tarhan, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, 1. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

12 Ali Salâhaddin'in şiirlerinin alındığı eser: Ali Salâhaddin, *Aşkın Sesi (İnceleme-Metin)*, haz. Ayşe Sağlam ve Mustafa Yiğitoğlu, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2020.

Lüzumunu, var ise mâdelet, onun, bence
Cihânda çektiğimiz ıztırâb nâtıktır.

Leyâl içinde hayâlâta benzesem de, beni
İzâle eyleyecek bir sabah-ı sâdıktır.

Vücûd-ı vahdete mevhum zerrelere mizân;
Büyük, küçük, şu avâlim bütün havâriktir.

Vücûd-ı âdeme de şunda bir cihan denilir;
Onaysa, ben diyemem, mihr ü mâh fâiktir.

Eder leyâli-i hicrânı geh-be-geh tenvir,
Serimde fikreti vahdet ki berk-ı sâıktır.

Bu kâinata, her şeyde: gökte, Kur'an'da,
Gönülde, canda bir Allah var ki Hâlık'dır.

Bize görünse de muzlim, misâl-i cây-ı gurûb,
Bu kabirler hep onun nûruna meşâriktir.

Birût'ta kumlara defnettiğim garibe dahi,
Muîn, o Hâlık-ı bî-misl-i zî-halâyıktır.

Görünmüyorsa da âti fakat değil ma'dûm,
Kitâb-ı kevn ü mekân emr-i gaybı nâtıktır.

Sürâdikât-ı hayâle girer[se] 'akl-ı fuhûl,
Zalâm içinde doğan nûr-ı necm-i târiktir.

Akar gider ebedi 'âleme hevesle hayât
Temâyülât-ı hevâ nefis için mezâliktir.

Tezelzül eylemede gâh pâ-y-ı 'azm ü sebât,
Civâr-ı kalbe düşen 'aşk kim savâ'ıktır.

Gönülde şâ'ibe-i mâsivâ olur az çok,
Kulûb hâr u hasile yine hadâ'ıktır.

Taharriyât-ı hakâyık açar dil ü cânı,
Evet o nûr-ı hakikat sabâh-ı sâdıktır.

Esâs-ı hilkatimiz mâyedâr-ı hürriyyet,
Takayyüdât-ı esâret büyük fenâlıktır.

Hukûk-ı nâsa tecâvüz Hudâ'ya 'isyândır,
Bütün o hakkı veren Hâlık-ı halâ'ıktır.

Hâmid, şiirine “Benim bugün sanırım, gördüğüm fenalıktır. / Demem ki, böyle fenalık Hudâ'ya lâyıktır.” (Bugün benim gördüğüm kötülüktür. Bu kötülüğün Allah'a layık olduğunu söylemem.) mısralarıyla başlar. Burada şair, Allah'ın varlığına inanmakla birlikte onun tasarruflarını olması gerektiği şekilde anlayamaz. “Hâmid bu şiirinde de bir tezat yaşar. Bir yandan Allah'a inanmakta bir yandan da onun yaptıklarını sorgulamak istemektedir. Fakat bunu yaparken sorduğu soruların cevabını mantık yoluyla bulamayınca umutsuzluğa düşer.”¹³ Açıkça belirtmese de şairin mısralarında Allah'a karşı gizli bir serzeniş sezilir. Gördüklerinin fenalık olduğunu, bunun Allah'a yakışmayacağını, her ne kadar Allah'ın emriyle olsa da buna tabiat demenin daha uygun düşeceğini belirtir. Şairin bütün bunları ifade ederken “sanırım” tabirini kullanması, gördüklerinin ve yaşadıklarının bir zandan ibaret olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Uykudaki kişinin, gördüklerinin rüya olduğunu idrak edememesi gibi Hâmid de yaşadıklarını yeterince anlamlandıramaz. İçerisinde bulunduğu durumu, rüya gören kişinin hâline benzetmesi de bunu destekler.

13 Refika Altıkulaç Demirdağ, *Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Millî ve Felsefî Unsurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 196.

Hâmid, sancılı ruh hâlini şiirin ilerleyen bölümlerinde anlatmaya devam eder. Kâinatta baştan başa hakikatler görünüyorsa da insanın tek bir hakikatten bile tam manasıyla haberdar olmadığını belirtir. “Nüfûz-ı Hâlık'ı sen kendi tâliinde ara; / Nasîb-i âharı işhâd nâ-muvafıkdır.” (Allah'ın nüfuzunu sen kendi talihinde ara, başkalarının nasibini şahit göstermek uygun değildir.) mısralarıyla Allah'ın nüfuzunu kişinin kendi talihinde araması gerektiğini salık verir. Burada kendi talihsizliğine bir gönderme söz konusudur. Şair, aslında hüznü ve muamma dolu hayatından yakınmaktadır. Abdülhak Hâmid ilerleyen mısralarda insanlar için manevi bir istikbalin uygun olduğunu, çünkü insanların hiç görmediği bir cemale âşık olduğunu belirtir. Bu sözlerde şair, mantık çerçevesinde bir teselli ve umut arar. İnsanlar somut olarak görmediği bir Yaradan'a inanır, ona âşık olurlar. Yaradan da bunun farkında olduğu için bilinmezlik içerisindeki bu imana, manevi bir istikbali uygun görmüş olmalıdır.

Abdülhak Hâmid'in şiirlerindeki isyan ve sorgulamaya rağmen onun inançsız biri olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar talihinden yakınsa, ölüm gerçeğini kabullenemese, hayatı manasız bulsa da Hâmid'i inançsız biri olarak kabul etmek doğru değildir. Onun inanç bunalımına dair Enginün şu yorumları yapar:

Aslında Hâmid, sistemli bir şekilde olmasa da, Batı kültür ve düşüncesiyle temas sonucu inançları sarsılmış olan Tanzimatçılardan ayrı değildir. Ancak onu çağdaşları olan Beşir Fuad, Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet gibi ateistler grubu içinde düşünmemek gerekir. Hâmid hakkında, zaman zaman muhafazakâr akide anlayışının dışına çıkan, bununla beraber ölüm, hayat, kader, tevekkül ve irade karşısında İslâmî inançlarına birtakım psikolojik denemelerle yol arayan bir sanatkârdır demek daha doğru olur.¹⁴

Şiirin başında Allah'ın tasarrufunu sorgulayan ve kaderini kabullenemeyen Hâmid, son bölümlere doğru içindeki inanca geri döner. “Leyâl içinde hayâlâta benzesem de, beni / İzâle eyleyecek bir sabah-ı sâdıkdır.” (Geceler içindeki hayallere benzesem de beni ortadan kaldıracak olan hakiki bir sabahdır.) mısralarında dünyayı karanlık geceye, kendini de gece içindeki hayallere benzeten şair, hayallerin yok olacağı ve gerçeklerin ortaya çıkacağı hakiki bir sabah arayışı içerisinde. Yaşadığı anlam buhranlarından yorulan ve vehminin tahakkümünden sıyrılıp hakikate bir türlü ulaşamayan Hâmid, bu sıkıntılı süreçten kendisini kurtaracak ve hayalden gerçeğe çıkaracak bir aydınlanma umar. Bu aydınlanma isteği, esasında Allah'ın ve ahiretin varlığına inanma arzusunun bir göstergesidir. Bu doğrultuda şair öncelikle doğanın ihtişamından bahseder, Allah'ın hikmetiyle nizam bulan bütün tabiatı fevkalade bulur ve küçük büyük yaratılan her şeyi kudret harikası olarak görür.

Şiirin sonunda sözü mezarlara ve Fatma Hanım'a getiren şair, “Bu kâinatta, her şeyde: gökte, Kur'an'da, / Gönülde, canda bir Allah var ki Hâlık'dır.” diyerek zihnindeki vahdet fikrini ortaya koyar. Hâmid'e göre kabirler, güneşin battığı yer gibi karanlık görünse de Allah'ın nuruyla kaplıdır. Bütün mahlukların sahibi ve yardımcısı olan Allah, Beyrut'ta kumlara defnediği

14 İnci Enginün, “Abdülhak Hâmid Tarhan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1, (1988), s. 209.

o garibe eşi Fatma Hanım'a da yardımcı olacaktır. Şair ilk şiirini şu mısralarla sonlandırır: "Birût'ta kumlara defnettığım garibe dahi, / Muîn, o Hâlık-ı bî-misl-i zî-halâyıktır." (Beyrut'ta kumlara defnettığım o garibenin de yardımcısı, bütün varlıkların benzersiz yaratıcısı olan Allah'tır.).

Hâmid'in karamsar, buhranlı, mütereddit ve şüpheli yaklaşımına karşın Salâhî'nin gerek şiirlerinden gerekse diğer eserlerinden şeksiz şüphesiz bir iman ehli olduğu anlaşılır. Onun şiirinde, Hâmid'de olduğu gibi bunalım ve bilinmezlik yoktur. O, şiirinin daha ilk mısrasında Hâmid'in "sanrı"lı bakış açısını eleştirir. Hâmid'in şiirine "Benim bugün sanırım, gördüğüm fenalıktır." şeklinde başlamasına mukabil Salâhî, "Zunûn içinde nazar nehc-i hakk-ı fâriktır" (Zanlar içerisindeki bakış, doğru yolun alametidir.) diyerek hak yolunu fark edenin, hakikati bulduğunu ve doğru bakış açısına sahip olduğunu ifade eder. Hâmid'in şiirindeki tereddüde karşın Salâhî'de sağlam bir inanç hâkimdir. Hâmid, şiirinin ilk bölümünde insanların âcizliğini ve çaresizliğini çeşitli ifadelerle dile getirir. İnsan aklı ve ilminin aczine dikkat çeken Hâmid, insanın ancak araştırma kabiliyeti olduğunu fakat aklının eşyanın iç yüzünü fark edecek yeterlikte olmadığını belirtir. Onun bu iddialarının aksine Salâhî, "Sürâdıkât-ı hayâle girer[se] 'akl-ı fuhûl, / Zalâm içinde doğan nûr-ı necm-i târiktır." (Üstün akıl, hayal perdelerine girerse karanlık içinde doğan, sabah yıldızının nurudur.) diyerek kendi görüşünü açıklar. Şair, insan aklının, eşyanın özünü kavrayacak mahiyette olduğunu bildiğinden aklın âcizliğini kabul etmez. Salâhî, yüksek aklın hayal gücünün de yüksek olduğunu, bu aklın hayal perdelerini aşarak hakikat nurunu bulabileceğini ifade eder. Aynı zamanda insanın fikren zirvelere yükselebilmesini tevazuuna bağlar. Alçak gönüllü insanları yıldızlara benzetir. İlim ve irfan üzerinde de duran şair, "Zemîn-i hâkta mahv-ı vücûd 'irfândır. / Kemâl-i vasfı Hudâ-yı 'alîme lâyıktır." (Yeryüzünde vücudunu mahvetmek irfandır. Bunun en üst derecede methedilmesi, ilmi ebedî ve ezeli olan Allah'a layıktır.) der. Bu ifadelerle göre arif olan kişi, bedenî arzularından vazgeçer. Bu kişiyi takdir edecek olan ise ilmi, her şeyi kuşatan Allah'tır.

Abdülhak Hâmid'in birçok şiirinde olduğu gibi yukarıdaki şiirinde de "makber" mefhumuyla ilişkilendirilebilecek ifadeler mevcuttur. "Hâmid'in sanatının ve düşüncesinin önemli unsurlarından ve yaşadığı metafiziksel endişenin somutlaştığı kavramlardan biri mezardır. Şair, eserlerinde muhtelif benzetmeler yoluyla mezarı anlatmaya çalışarak yaşadıklarını mezar imgesi ile dile getirir."¹⁵ Hâmid, mezarı bilinmezliğe açılan bir kapı gibi görür. Oysa Salâhî, "Hakîr olur mu nûfûs-ı güzîde makberde? / Tecelliyât-ı Hudâ kalb içinde şâriktır." (Seçkin nefisler, mezarda hiç hakir olur mu? İlahî tecelliler, insan kalbinde parlamaktadır.) mısralarında Allah'ın tecellisinin seçkin insanların gönlünde parladığını, vücutları toprak altında yok oluyormuş gibi görünse de hakikatin böyle olmadığını belirtir. Şair, mezar mefhumu üzerinden fikirlerini anlatmaya devam eder: "Yegâne râhat-ı ecsâm hâb-nûşındır / Sevâd-ı leyl ise ervâha bir mu'ânıktır!" (Bedenlerin yegâne rahatı, hoş giden uykudur. Gecenin karanlığı ise ruhlara bir kucak açandır.). Bu ifade, uykunun gerek insan bedeni gerekse ruhu üzerindeki rahatlatıcı

15 Ulaş Bingöl, *Deha ile Sahte Bir Put Tartışmaları Arasında Abdülhak Hâmid Tarhan*, 1. bs., Çizgi Yayınevi, Konya 2020, s. 202.

etkisini öne çıkarır. Burada uykudan kasıt ölümdür. İnsanın yegâne rahatı, tatlı uyku olan ölüm hâlidir. Abdülhak Hâmid'in bir muamma şeklinde tasvir ettiği ölüm, Salâhî'nin nezdinde saf bir güzelliştir.

Salâhî şiirinin devamında Hâmid'in gerçeği arama fikrine bir nevi cevap verir. Hâmid, ölüm karşısında neyin gerçek neyin hayal olduğunu ayırt edemez bir durumda olduğunu belirtir. Onun bu manevi buhranına karşın Salâhî, "Şu'ûn-ı bûkalemûna firifte-i kec-bîn! / Hakikati aramak fikri pek muvâfıktır." (Onun gerçeği arama fikri, bukalemunun hileli ve aldatıcı işleri gibidir.) diyerek onun hakikati aramak düşüncesini, bukalemunun renk değiştirmesi gibi hileli bir nazarın göstergesi olarak yorumlar. Nitekim şair sonraki mısralarında da öncekileri destekler nitelikte ifadeler yer verir. Salâhî'nin nezdinde ölüm sonrası da bilinmez değildir. Bütün varlık âlemi, âdeta gayba ait sırları tefsir eder. Manevi inceliklere nüfuz eden, anlayışı yüksek kimseler karanlık ve bilinmez görünen meselelerin derinliklerine vakıftırlar. Ölüm ve sonrası, onlar için aydınlık bir âlemdir. Salâhî'ye göre bu hayat ebedî âleme akıp gider, insanların nefislerine meyletmesi tehlikeli bir durumdur. İnsan, manevi mücadelesinde her zaman gerekli sebatı göstermeyebilir. Gönlünde dünyevi arzuların lekesi kalabilir. Salâhî'ye göre bunlar çer çöp niteliğinde olup kalbin bahçe olma özelliğini ortadan kaldırmaz.

Salâhî'nin bazı ifadeleri, Hâmid'in bahsettiği birtakım meselelere doğrudan cevap niteliğindedir. Hâmid'in şiirinde değindiği "sabah-ı sâdık", Salâhî tarafından da dillendirilir. "Taharriyât-ı hakâyık açar dil ü cânı, / Evet o nûr-ı hakikat sabâh-ı sâdıktır." (Hakikat arayışı, gönlü ve canı açar, evet o hakikat nuru, gerçek sabahtır.) diyen Salâhî, eşyanın mahiyetini anlama çabasının insan gönlünü açacağını, ulaşılan o nurun insan için hakiki bir sabah olacağını belirtir. Hâmid'in hakikate ulaşma konusundaki sorgulama tarzı, Salâhî tarafından dolaylı olarak eleştirilir. Salâhî şiirin sonlarında Hâmid'in isyan sınırına varan karmaşık ruh hâlini tenkit eder. Hâmid'in şiirinin girişinde mevzubahis olan "fenalık" anlayışına gönderme yapan Salâhî'ye göre asıl fenalık insanın nefisine esir olmasıdır. Şair, şiirini şöyle sonlandırır: "Hukûk-ı nâsa tecâvüz Hudâ'ya 'isyândır, / Bütün o hakkı veren Hâlık-ı halâ'ıktır." (İnsanların hukukuna tecavüz, Allah'a isyandır. Bütün o hakları veren, her şeyin yaratıcısı olan Allah'tır.). Allah'ın insana eşyanın iç yüzünü anlama kabiliyeti verdiği inanan Salâhî, bu konuda Hâmid'in, beşer aklını ve ilmini yetersiz görmesini eleştirir ve bunu insanlık hukukuna yapılmış bir tecavüz olarak yorumlar.

2. İkinci Model Şiir ve Nazire

Salâhî'nin Abdülhak Hâmid'e yazdığı bir diğer nazire, Hâmid'in "Ölü" şiirinde yer alan ve "Hudâ önünde gerek bir vazife insana, / Ki bilmeden bunu ifâ eder o bigâne." (Allah huzurunda insana bir vazife gerekir ki o, bilmeden bunu yerine getirir.) matlayla başlayan bölümedir. *Aşkın Sesi* kitabının 66. sayfasında yer alan ve "Hâmid'e Nazîre" başlığını taşıyan şiirin sonuna 1 Teşrîn-i evvel 324 (14 Ekim 1908) tarihi düşülmüştür.

Hudâ önünde gerek bir vazife insana,
Ki bilmeden bunu ifâ eder o bigâne.

Ben ol vazifeyi zî-rûha münhasır görmey;
Şumûlü vardır onun hem de cism-i bi-câne.

Tuyûr nağme, şecer neşv ile; su cûşîş ile;
Hacer sebât ile, bir tarz ile garîbâne,

Yetim girye ve makber sükût ile ebedî,
Kılar vazifesin i'lâ huzûr-ı Yazdanâ.

Neyim? Fakat bilemem, ben; niçin düşünmedeyim?
Yiyip içip de işim benzemek mi hayvana?..

Behîmenin de fakat bir düşünceyi olacak.
Ki derdi var, görünür ihtiyacı dermana.

Niçin hayatına versin zevâl fikrimizin.
Veren bugün ebediyet cihanda bir âna!..

Nedir lüzûm-ı zuhûrum bu hâk-i esfelde,
Garik olup gideceksem muhit-i nisyanâ?.

Hayır, giden ebedîdir zalâm-ı mâziye;
Evet, gelen ezelîdir fezâ-yı devrana.

Benim, fakat bu buluş kendi aklımın buluşu..
Uyar mı fikr ü hisâbım hisâb-ı Rahman'a?

Bu şekk-i muzlim-i pertev-küşün neticesidir,
Sabah görmez isem geh bu leyl-i hicrâna.

Veren sıfâtı dahi Kibriyâ'ya aklımdır;
O akl ile çıkılır mı bugün bu meydana?..

O akl ile fakat etmez isem muhakememi,
Ne söyleyim ki ben olsun cevap vicdana?

Sorar bu hikmeti yerden semâ, semâdan yer:
Cevab-ı acz gider dâim înden âna.

Bugün o akl ile derkettiğim şudur ki benim:
Bu kâinât varır secdelerle pâyâna.

Zevâl buldu veya bulmadı demek mi gerek,
Bîrut'ta kumlara defnettığım o cânane.

Hamîyetiyle tefâhür sezâdır insâna
Biraz da sor bakalım ol su'âlî vicdâna.

Lisânla va'z u nasîhat cihânda âsândır,
Güzide hûyları 'arz eyle ehl-i 'irfâna.

Dekâyık-ı sühânı sorma ehl-i taklîde,
Kelâm-ı âdemi benzetme nutk-ı hayvâna!

Fezâ'il-i edebîyye meziyyet-i âdem,
Edîbe lâyıık olan söz gerek edîbâne.

Tezeyyünât ile herkes olur mu âl-i 'abâ?
O köhne câmede mahfi vücûd-ı yek-dâne!

Türâb mâye-i cevher-nümâ-yı âdemdir
Hazîneler gömülür âh genc-i vîrâna!

Türâb kol kanat açmakta rûha her lahza,
Ne nâm vermeli bilmem o mâder-i cânâ!

Türâba nefret eden kimse münkir-i ezdâd,
Tulû'a karşı gurûbu gözet garîbâne.

Ne dil-firib oluyor sûret-i hudûs-ı zamân
Cihânda vech-i bekâ seyri şân-ı ferzâne.

'Amîk-i fikre dalanlar da hayret etmekte,
Neticesi çıkıyor hayretin de 'irfâna!

Zamân akar bizi de kendine kılar peyrev,
Sefineler gibi dalmakta dehr-i 'ummâna!

Hayâl ü hâba mümâsil hayât-i fâniye hep
Serâbı âb sananlar şebîh 'atşâna!

Cihân-ı lemyezelin bir memeridir dünyâ
Gelen gider ebediyet-nümâ-yı rahmâna.

Ümid ile dolu bir âbudânedir enfâs
Cihânda hâlimiz olmuş nazîr mihmâna!

Eserde zâhir olan bir mü'essir elbette
Bed'falar mı 'aceb yoksa biz mi bi-gâne?

'İbâda lâyıık olan, Hakk'a ser-fürû etmek
Muhabbetin eseri inkiyâd-ı cânâne.

Hâmid, “Ölü” şiirinin ikinci bölümünün başında insanın edilgenliğini dile getirir. Allah, her insana bir vazife vermiştir ve bu vazife, farkında olmadan yerine getirilir. Devamında şair, canlı cansız tüm varlıkların bir görevi olduğunu belirtir:

Allah'ın huzurunda kuşlar, nağme söylemeli, ağaçlar neşelenmeli, su coşmalı, taş sabretmeli, yetim ağlamalı, mezar susmalı ki görevlerini yerine getirmiş olsunlar. Bu görevler onların ebedi görevleridir. Hâmid, bunları sıraladıktan sonra kendi görevinin ne olduğunu merak eder. Bunu bilmediği için kendini hayvana benzemekle suçlar. Hatta hayvanın da bir düşüncesi olduğunu söyleyerek kendini küçük görür. Hayvanın da bir derdi, bir ihtiyacı vardır. Hâmid'in dünyadaki tüm canlıların Allah'ın birliği etrafında bütünleştiğine, hepsinin dünyada olmalarının bir nedeni olduğuna inandığını söyleyebiliriz¹⁶

Şair, ilerleyen kısımlarda kendi varlığını ve hayatını sorgulama sürecine girer: “Nedir lüzüm-ı zuhûrum bu hâk-i esfelde, / Garîk olup gideceksem muhît-i niyana?” (Unutulma muhitine gark olup gideceksem, sefil olan bu toprakta mevcudiyetimin lüzumu nedir?) mısralarında dünyaya gelişinin, varoluşunun anlamsızlığını öne çıkarır. Esasında bu, doğrudan ölüm gerçeği karşısında sorulan bir sorudur. Ona göre hayat, unutulmaktan yani ölüp gitmekten ibarettir. Bu nedenle doğumlar da anlamsızdır.

Hâmid, “Benim, fakat bu buluş kendi aklımın buluşu.. / Uyar mı fikr ü hisâbım hisâb-ı Rahman'a?” (Fakat bu buluş, kendi aklımın buluşu. Benim fikir ve hesabım Allah'ın hesabına uyar mı?) diyerek kendi düşünüş şeklinin doğru olmadığına dair tereddüdünü belirtir. Yine “Veren sıfâtı dahi Kibriyâ'ya aklımdır; / O akl ile çıkılır mı bugün bu meydana?..” (Allah'ın yüceliğini vasıflandıran, aklımdır. Bugün bu meydana o akıl ile çıkılır mı?) mısralarıyla aklına güvenemediğini söyler. Aklının âcizliğinin farkında olan Hâmid, aklının verdiği cevapları kifayetsiz bulur fakat teslimiyeti de tam yaşayamadığı için tereddütlerinden büsbütün kurtulamaz. Yine de o, vicdanını rahatlatmak için cevaplar arar ve “Sorar bu hikmeti yerden semâ, semâdan yer: / Cevab-ı acz gider dâim inden âna.” (Bu hikmeti gök yerden, yer gökten sorar. Bundan şuna daima acz cevabı gider.) diyerek tatmin edici bir cevap bulamadığını dile getirir.

Şiirin sonunda içindeki imanı tekrar açığa çıkaran Hâmid, “Bugün o akl ile derkettiğim şudur ki benim: / Bu kâinat varır secdelerle pâyâna.” (O akıl ile bugün benim anladığım şudur ki bu kâinat, secdelerle nihayete erer.) mısralarıyla Allah'a döner ve ardından konuyu yine eşinin ölümüne getirir: “Zevâl buldu veya bulmadı demek mi gerek, / Birut'ta kumlara defnettığım o cânane.” (Beyrut'ta kumlara defnettığım o sevgiliye, yok oldu ya da olmadı mı demek gerek?) demesi tereddütlerinin büsbütün ortadan kalkmadığını gösterir. Yukarıda belirtildiği gibi bu şiir, eşi Fatma Hanım'ın ölümü üzerine kaleme alınmıştır.

Salâhî'nin naziresi, “Hamiyyetiyle tefâhür sezâdır insâna / Biraz da sor bakalım ol su'âli vicdâna.” (Faziletiyle övünmek, insana yaraşır. O soruyu biraz da vicdana sor bakalım.) mısralarıyla başlar. Bu şiirde şairin üslubunun sertleştiği görülür. Abdülhak Hamîd'in feryatları,

16 Refika Altıkulaç Demirdağ, *Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Milli ve Felsefî Unsurlar*, s. 196-197.

isyanları, beşeri hakir görmesi, hayatı anlamsız bulması, Allah'ı ve ölümü sorgulaması vb. tavırlarına karşın Salâhî, hadiseleri mütedeyyin bir bakışla yorumlar. Ona göre insana layık olan, faziletleriyle iftihar etmesidir. Meseleleri yorumlarken kişinin kendi vicdanını dinlemesi gerekir. Lisanla nasihat vermek kolaydır, ancak esas olan güzel huyları arz eylemektir.

Hâmid, insanın dünyadaki gerçek vazifesini pek idrak edememiş ve arayış içerisine girmiştir. Salâhî, Hâmid'in, "Neyim? Fakat bilemem, ben; niçin düşünmedeyim? / Yiyip içip de işim benzemek mi hayvana?.." mısralarını insanın gerçek değerini takdir edemeyişi dolayısıyla tenkit eder. "Dekâyık-ı sühanı sorma ehl-i taklîde, / Kelâm-ı âdemi benzetme nutk-ı hayvâna!" (Sözün inceliklerini, taklit ehline sorma. İnsan kelimini, hayvan konuşmasına benzetme.) diyerek sözün inceliklerinin, taklitçilere sorulamayacağı gibi insan keliminin de hayvan konuşmasına benzetilemeyeceğini ifade eder. Şair, "Fezâ'il-i edebîyye meziyyet-i âdem, / Edîbe lâyıık olan söz gerek edîbâne." (Edebî faziletler, insanın meziyetidir. Edibe layık olan sözün, edibane olması gerekir.) mısralarında bir edibin nasıl bir üsluba sahip olması gerektiğini belirtir.

Salâhî'nin birçok mısraı Hâmid'e bir cevap niteliğindedir. Hâmid'in "Nedir lüzûm-ı zuhûrum bu hâk-i esfelde, / Garîk olup gideceksem muhît-i niyana?." (Unutulma muhitine gark olup gideceksem, sefil olan bu toprakta mevcudiyetimin lüzumu nedir?) mısralarındaki isyana varan söylemlerine ve toprağı aşığılmasına Salâhî karşı çıkar ve Hâmid'in isyan ettiği ölümün hikmetlerini anlatır. O da Hâmid'in hakir gördüğü "toprak" mefhumu üzerine düşüncelerini izah eder ve "Türâb mâye-i cevher-nümâ-yı âdemdir / Hazîneler gömülür âh genc-i vîrâna!" (Toprak, insanın cevherini gösteren bir mayadır. Ah o viran hazineye defineler gömülür.) sözleriyle insanı, mayası toprak olan bir cevher gibi görür. Burada insanın topraktan yaratıldığına atıf vardır. Harap gibi görünen toprak aslında hazinelerle doludur. Dolayısıyla topraktan yaratılan insanda da manevi cevherler mevcuttur. "Türâb kol kanat açmakta rûha her lahza, / Ne nâm vermeli bilmem o mâder-i câna!" (Toprak her an ruha kol kanat açmakta, o canların anasına bilmem ne ad vermeli.) mısralarında ise insanın dönüş yapacağı toprağın anne kucağı mahiyetinde olduğunu belirtir. Toprak, tıpkı bir anne gibi ruhlara kucak açmakta ve herkesi kabul etmektedir. Bu da şairin toprak algısının Hâmid'den ne denli farklı olduğunu gösterir.

Salâhî, şiirin son bölümlerinde Hâmid'in anlam veremediği yaşamın ulviyetini anlatır: "Cihân-ı lemyezelin bir memeridir dünyâ / Gelen gider ebediyyet-nümâ-yı rahmâna." (Dünya, sonsuz âlemin bir geçit yeridir. Gelen, Rahman'ın ebedî diyarına gider.). Dünya, sonsuz cihana yani ahiret âlemine giden yolda sadece bir geçittir. Neticede tüm insanlar ebediyet âlemine gider. Şair, devamında insanın dünyada bir misafir olduğunu belirtir ve şiirini şu şekilde sonlandırır: "Eserde zâhir olan bir mü'essir elbette / Bed'âlar mı 'aceb yoksa biz mi bi-gâne?" (Eserde görünen, elbette bir yaratıcıdır. Güzellikler mi acayip yoksa biz mi yabancıyız.), "İbâda lâyıık olan, Hakk'a ser-fürû etmek / Muhabbetin eseri inkıyâd-ı cânâne." (Kullara layık olan, Allah'a itaat etmektir. Muhabbetin alameti, sevgiliye bağlılıktır). Bu mısralarda bütün eşyanın, hakiki müessir olan Allah'ın varlığına işaret ettiğini belirten şair, eşi benzeri olmayan, hayret verici bu güzellikler

karşısında insanın ilgisiz olmasına şaşırır. Burada asıl eleştirilen, Hâmid'in varlığa ve yaratıcıya dair buhranıdır. Ona göre kullara yaraşan, Allah'ın emirlerine riayet etmektir.

3. Üçüncü Model Şiir ve Nazire

Abdülhak Hâmid'in şiirinin, “Evet, hakikat-i eşya türâb şeklinde!.. / Bunun edillesi var, bî-hisâb şeklinde.” matlalı bölümü, *Ölü* isimli kitabının beşinci manzumesidir. Salâhî, kitabının 35. sayfasında “Hâmid'e Nazîre” başlığıyla bu bölümü tanzir eder. Nazirenin sonuna, diğer ikisinden farklı olarak herhangi bir tarih düştülmemiştir.

Evet, hakikat-i eşya türâb şeklinde!..
Bunun edillesi var, bî-hisâb şeklinde.

Gezer hayâl-i muhabbet sehâb şeklinde,
'Ayân olur bana yârim nikâb şeklinde.

Kalan bugün bize ancak ümîd-i gufrandır;
Onu çeker, durur âdem azâb şeklinde.

Kazâya bağlı başım yoksa hâk-dân aramam,
Zemîn-i hayrete düştüm şihâb şeklinde!

Aceb türâba neden nefret eylesin ki beşer,
Gözükmeyen bir o var, ısrâb şeklinde?

Kevâkib-i emelim sanki kâsrâtü't-tarf,
Gülümsüyor gibi ağlar habâb şeklinde!

Ne şüphe, evvel ü âhir Vücut-ı Mutlaktır,
Okursa âlemi insan kitap şeklinde!..

Kitâbe-zâr-ı mekâbir kitâb-ı hilkat hep,
Sükût-ı dembedemi bir cevâb şeklinde.

Fakat niçin kalayım nâlelerle böyle garîb,
Bu bağzarda ben bir gurâb şeklinde?..

Kapılmışız gideriz bir hayâl-i hiçîye,
Hayâl ü nakş-ı cihân 'ayn-ı hâb şeklinde.

Benim hele neden olsun şeametim meşhûd,
Görürse dîde günahı sevâb şeklinde?.

Hasûda şevk u sa'âdet mesâ'ib-i mukbil,
Dem-i şeameti bekler gurâb şeklinde!

Eğer gubâr ise encâm-ı hasretim, Yarab,
Nedir bu şey ki düşer gözden, âb şeklinde?.

Sütûn-ı münhedimin 'ayındır vücûd-ı beşer,
Kıyâm edip duruyor kâm-yâb şeklinde!

Eğer denirse: Hiç olmazsa bir tesellidir;
Bu bahrde yaşarım ben habâb şeklinde,

O inhidâm ile kâ'im 'avâlim-i icâd,
Harâbeler ise kalb-i rebâb şeklinde!

Ki ol habâb yine bahr içindedir mevcûd,
Muayyen olsa da çok inkılâb şeklinde.

Definelerle mücehhez bütün şu sadr-ı zemîn,
Ma'âd u mebd'e'-i eşyâ türâb şeklinde.

Bu menheli neye medhal şümar eder insan,
Zemîne doğru açılmış o bâb şeklinde?..

Sürükleyip duruyor 'âlemi ümîd-i medîd,
Ümîd sanki hayât-ı şebâb şeklinde.

Hayat nâmı verilmiş, nedir bu zıll-ı sükût?..
Ölüm deriz, o hakikat ne, hâb şeklinde?

Dehen-güşâ-yı tefekkür o rahneler yer yer,
O hufreler ise bâbu'l-me'âb şeklinde!

Sükûttur çıkacak secdeden, salâlardan.
Gönül tanîn ede dursun rebâb şeklinde..

Hakikatın yüzü gülmez, hayâl ise handân,
Harâbelerdeki taşlar kıbâb şeklinde.

Görünmüyor bize şems-i hakikatın nuru,
Fakat sehâbı iyandır, nikâb şeklinde.

Fenâ-yı 'âleme karşı güler durur güller,
Sehâbeler nazarımda serâb şeklinde!

Serimde hep şu sualin tekerrürün duyarım,
 Bu güft ü gûlara karşı, cevap şeklinde:
 Habir olur mu aceb hâl-i girye-bahşımdan,
 Gözümde nûru kalan dürr-i nâb şeklinde?..
 Bîrut'ta kumlara defnettiğim o taze vücud,
 Alır mı gözyaşımı âb u tâb şeklinde?.

Husûl-i maksadı ta'cil eden memât oluyor,
 Niçin ölüm bize gelsin 'azab şeklinde?
 Fuhûlû 'acze düşürmekte şive-i icâz,
 Harîm-i dildeki âyet-i hicâb şeklinde!
 Harâb olursa da cismim gönül harâb olmaz
 Kalır mı Ka'be-i vahdet harâb şeklinde?.

Bu manzumede de hayat ve ölüm üzerine derin düşüncelere dalan Hâmîd'i buna sevk eden, daha önce belirtildiği gibi eşi Fatma Hanım'ın Beyrut'ta vefatıdır. Şair-i Azam, bir yandan ölüm gerçeğini kabullenmiş gibi dururken diğer yandan bu hakikati sorgulamaya devam eder. Tanpınar'ın tespitlerine göre şairde, *Makber*'de olduğu gibi ölüm realitesi ile Allah fikri uyuzmaz. Hâmîd, aklın Allah'ın hakikat ve mahiyetini idrakteki biçareliğinden şikâyet eder. Akıl ve hatta gönül, ölümün varlıklar için bir hakikat olduğunu kabul etmelidir.¹⁷

Abdülhak Hâmîd yukarıdaki bölümün ilk mısralarında, yaratılmış her şeyin aslının toprak olduğunu, yani her şeyin topraktan yaratılıp sonra tekrar toprağa döndüğünü belirtir. Bu, delillerle sabit olan bir gerçektir. Şair, bu hakikat karşısında endişelerini, düşüncelerini, hüznünü hatta isyanını dile getirmeye devam eder. Şair-i Azam'a göre ölüm karşısında insanlara düşen sadece merhamet ümididir ve insanlar bunu azap şeklinde çeker durur. Sonrasında şair, hayatın çektiği ıstırap değinir ve bu defa toprağı dolaylı olarak över: "Aceb türâba neden nefret eyesin ki beşer, / Gözükmeyen bir o var, ıstırâb şeklinde?" (Tuhaf, insan topraktan neden nefret etsin ki... İstırap şeklinde görünmeyen sadece o var.). Bu mısralarda toprak, "hayatta ıstırap şeklinde görünmeyen" tek yer gibidir, dolayısıyla topraktan nefret edilmemelidir. Çünkü toprak yani mezar, şairin dünyada erişemediği huzura kavuşabileceği bir yer olabilir.

Teslimiyet ve isyan arasındaki tereddütle dikkat çeken Hâmîd, birçok şiirinde olduğu gibi bocalamalarının ardından Allah'ın hükmüne rıza gösterir. Şair, bu şiirinde de "Ne şüphesiz, evvel ü âhir Vücut-ı Mutlaktır, / Okursa âlemi insan kitap şeklinde!..." mısralarıyla imanını ifade eder. İnsan, âlemi bir kitap şeklinde okuduğu takdirde, şüphesiz evvel ve ahir olanın Allah olduğunu görecektir. Bu kanaatten sonra şair, sözü yine kendi çaresizliğine getirir ve "Fakat niçin kalayım nâlelerle böyle garîb, / Bu bâğzârda ben bir gurâb şeklinde?.." (Fakat ben bu bahçede, bir karga gibi inleyerek niçin garip kalayım?) diyerek eşinin vefatından sonraki yalnızlığından ve ıstırabından dert yanar.

Abdülhak Hâmîd, şiirin ilerleyen bölümlerinde mezar metaforundan yola çıkarak sorgulamalarına devam eder. "Bu menheli neye medhal şûmar eder insan, / Zemîne doğru açılmış o bâb şeklinde?.." (Zemine doğru açılmış kapı şeklindeki bu kuyuyu, insan neye giriş olarak addeder?) mısralarında mezar bir kuyuya benzetilir, bu kuyu zemine açılmış bir kapı şeklindedir ama insan bunun nereye geçiş olduğunu bilememektedir. Hemen akabinde Hâmîd, hayatı bir

17 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 490-491.

gölgeye, ölümü ise bir uyku hâline benzeter ve secdelerden, salalardan çıkacak neticenin sadece sükût olduğunu belirtir, yani her şeyin sonu ölümdür.

“Görünmüyor bize şems-i hakikatin nuru, / Fakat sehâbı iyandır, nikâb şeklinde.” (Hakikat güneşinin nuru bize görünmüyor fakat bulutu, örtü şeklinde görünür.) mısralarında tekrar Allah'a yönelen Abdülhak Hâmid, şiirin sonunda önceki şiirlerinde olduğu gibi Fatma Hanım'ın ahvalini merak eder ve zihnindeki sorulara cevap arar.

Hâmid'in “Ölü” şiirinde yer alan yukarıdaki bölüm, Salâhî tarafından “Gezer hayâl-i muhabbet sehâb şeklinde, / ‘Ayân olur bana yârim nikâb şeklinde.” (Muhabbetin hayali, bulut şeklinde gezer, sevgilim bana perdeli bir şekilde görünür.) matlâlı şiirle tanzir edilir. Nazirenin daha ilk mısraları, iki şiir ve şair arasındaki tefekkür farkını ortaya çıkarır. Bu ifadeler, Hâmid'in yaşadığı belirsizliğe bir cevap niteliğindedir. Hâmid'in genel endişesini ve tereddüdünü özetleyen yukarıdaki mısralar, benzer kelimelerle Salâhî tarafından nazirenin hemen girişinde cevaplanmıştır. Hâmid, hadiselerde Allah'ın tasarrufunu tam olarak göremezken Salâhî, hakiki müessirin Allah olduğunun farkındadır. Her iki şair de bulut temsilinden faydalanmıştır. Hâmid, bulutu hakikati perdeleyen bir engel gibi görürken Salâhî ise bulutun asli bir vücudunun olmadığını düşünür. Salâhî'ye göre hakikati görmek isteyen kişi için sebepler bir perdeden ibarettir. Tıpkı bulut gibi bu perdeler de hakikati örtemez. Sebeplerin arkasında, gerçek kudret sahibi olan Allah vardır.

Hâmid'in şiirinde görünen ölüm karşısındaki anlamsızlık ve çaresizlik, Salâhî'de yoktur. O, daha çok bir tefekkür ve teslimiyet içerisindedir. Ona göre kabristandaki kitabeler, yaratılışı anlatan kitap gibidir, bunların suskunlukları hayatın manasını anlamak isteyen insana bir cevaptır. Hâmid'in “zemine doğru açılmış kapı” şeklinde yorumladığı kabirler, Salâhî'ye göre ahiret âlemine geçişi simgeler: “Dehen-güşâ-yı tefekkür o rahneler yer yer, / O hufreler ise bâbu'l-me'âb şeklinde!” (Yer yer olan o çatlaklar, tefekkürün konuşmasıdır. O çukurlar ise geri dönülecek yerin kapısıdır).

Abdülhak Hâmid, “Kalan bugün bize ancak ümîd-i gufrandır; / Onu çeker, durur âdem azâb şeklinde.” mısralarıyla insanın merhamet ümidiyle azap çektiğini belirtir. Oysa Salâhî, “Husûl-i maksadı ta'cîl eden memât oluyor, / Niçin ölüm bize gelsin ‘azâb şeklinde?” (Maksadı hasıl olan ölüyor, ölüm bize niçin azap şeklinde gelsin?) diyerek ondan ayrılır. Şair, ölümü insanı asıl gayesine ulaştıran bir vesile olarak görür. Dünyadaki vazifesini tamamlayan her insan ölüm vasıtasıyla ebedî âleme geçiş yapar. Dolayısıyla ölüm karşısında azap duymak anlamsızdır.

Gerek Hâmid'in gerekse Salâhî'nin birçok şiirinde kullandığı temsillerden biri olan toprak, bu model şiir ve nazirede de yer alır. Eşyanın hakikatinin toprak olduğunu bilen Hâmid'de bu mefhum daha çok insanın ölüm neticesinde toprağa karışması şeklinde kendini gösterir. Şair-i Azam, bu manzumesinde de yukarıda bahsedildiği gibi genel temayülüne ilave olarak toprağı, hayatın sıkıntılarına karşı bir sığınak olarak görmüştür. Salâhî ise önceki şiirindeki mısralara paralel bir tutum içerisindedir: “Defînelerle mücehhez bütün şu sadr-ı zemîn, / Ma'âd u mebd'e-i eşyâ türâb şeklinde.” (Şu zeminin kalbi bütünüyle defînelerle donatılmıştır, eşyanın başlangıcı

ve sonu topraktır.). Bu mısralarda şair, öncelikle zeminin yani toprağın definelerle donatılmış olduğunu belirtir. İlk yaratılışı topraktan olan insan, ölümle tekrar toprağa dönecektir. Tıpkı toprak gibi insan da içerisinde manevi birçok hazineyi barındırır ve ölüm neticesinde o da toprağa gömülür.

Salâhî, Hâmid'in yer yer bir yokluk olarak yorumladığı ölüm gerçeğini sadece bedenün çürümesi olarak görür. Beden çürüse de gönül harap olmaz. Şiirin son mısralarında "Harâb olursa da cismim gönül harâb olmaz / Kalır mı Ka'be-i vahdet harâb şeklinde?" (Bedenim harap olsa da gönül harap olmaz, vahdet Kabe'si hiç harap kalır mı?) denilerek gönül ve Kâbe ilişkisine dikkat çekilir. Bir kutsi hadisle gönülün mahiyeti Müslümanlara bildirilir. Allah yere göğe sığmamış fakat mümin kulunun gönülüne sığmıştır. Dolayısıyla gönül, "Allah'ın evi, yere ve göğe sığmayan Allah'ın içine sığıdığı yer, tecelli aynası, ilahî isim ve sıfatların en mükemmel şekilde tecelli ettiği yer"¹⁸ olarak tasavvufi birçok manayı haizdir. Salâhî de insan gönlünü Kâbe'ye benzetmiş ve Kâbe'nin harap olmayacağı gibi insan gönlünün de asla harap bir şekilde kalmayacağını belirtmiştir.

Sonuç

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın "Ölü" şiirinin üç bölümünün ve Ali Salâhaddîn Yiğitoğlu'nun bunlara yazdığı nazirelerin mukayese edildiği bu çalışmada, nazirelerdeki muhteva, vezin, kafiye ve rediflerin model şiirlerle uyumlu olduğu görülür. Asırlardır süregelen nazire geleneğini devam ettiren Salâhî'nin klasik şiir geleneğindeki gibi zemin şiiri geçme, üstat şairlere benzeme ya da dostluk gösterme gibi bir kaygısı yoktur. Onun temel endişesi, model şiirlerdeki tasvip etmediği fikirlere dinî çerçeveden bir cevap vermektir. Ölüm, yaşam, ruh, Tanrı, insan, ahiret gibi konuların hâkim olduğu şiirlerde Hâmid'in sancılı, sanrılı ve buhranlı yaklaşımına karşın Salâhî, sakin ve mütedeyyin bir edayla meseleleri değerlendirir.

İki şair arasındaki temel algı farklarından biri, insanın bu dünyadaki değeri ve vazifesidir. Ölüm gerçeğinin farkında olan Hâmid, malum sonun varlığına istinaden insanın bu dünyadaki yaşamını değersiz, anlamsız görür ve arayış içerisine girer. Oysa Salâhî, "eşref-i mahlûkat" (yaratılmışların en şerefli) olan insanın gerçek vazifesi ve değerinin farkındadır. Her ne kadar şiirlerinin sonunda Allah'ın varlığına ve birliğine iman etse de Hâmid'in bu konudaki tereddüdü bazı mısralarda kendini gösterir. Salâhî'de ise böyle bir durum söz konusu değildir, onun her mısraına iman ve tefekkür hâkimdir.

Ölüm ve yaşam karşısında insan aklının ve ilminin kifayetsizliğine vurgu yapan Hâmid'in aksine Salâhî, derinlik ve incelik gerektiren bu manevi meseleleri insanın anlayabilecek kabiliyette olduğunu düşünür. Ona göre hakikate ulaşmak akıldan ziyade gönül gözüyle, manevi inceliklere nüfuzla, meselelerin derinliklerini vukufu mümkün olabilir. Allah, insana bu kabiliyeti vermiştir, dolayısıyla beşerin ilminin ve aklının bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir. Bunları haiz kişi de ölümü doğru anlayacaktır.

18 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005, s. 205.

Hâmid, ölüm teminin yoğun bir şekilde hissedildiği bu üç şiirinde makber, mezar, kabir mefhumlarından yola çıkarak bunları belirsizliğe açılan bir kapı olarak yorumlar. Salâhî ise insanın hakiki menzile kabir kapısından geçerek ulaşacağını düşünür. Dolayısıyla ölüm bir geçiştir ve endişe duymaya gerek yoktur. Söz konusu “kapılar” bilinmezliğe değil, ebedî âleme birer geçittir. Yine Hâmid'in yer yer değersizleştirdiği *türâb* yani “toprak” kavramı, Salâhî tarafından kutsanır. Topraktan gelen insan toprağa dönecektir. İnsan, toprağa karışmakla harap olmayacaktır çünkü o, Kâbe kadar kıymetlidir.

KAYNAKÇA

- Ali Salâhaddîn, *Aşkın Sesi*, Sühûlet Matba'ası, İstanbul 1925.
- Ali Salâhaddîn, *Aşkın Sesi (İnceleme-Metin)*, haz. Ayşe Sağlam ve Mustafa Yiğitoğlu, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2020.
- Altıkulaç Demirdağ, Refika, *Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Millî ve Felsefî Unsurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Bingöl, Ulaş, *Deha ile Sahte Bir Put Tartışmaları Arasında Abdülhak Hâmid Tarhan*, Çizgi Yayınevi, Konya 2020.
- Enginün, İnci, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1, (1988), s. 207-210.
- _____, "Abdülhak Hâmid Tarhan", *Tanzimat Edebiyatı*, Koordinatör İsmail Parlatur, 1. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 411-455.
- Kalpaklı, Mehmet, "Osmanlı Şiir Akademisi: Nazire", *Türk Edebiyatı Tarihi II*, ed. Talat Sait Halman, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 133-137.
- Kaplan, Mehmet, *Şiir Tahlilleri I*, 24. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Köksal, M. Fatih, "Nazîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32, (2006), s. 456-458.
- Tanpınar, A. Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Tansel, F. Abdullah, "XX. Asır Türk Edebiyatı'nın Unutulmaması Gerekli Şairlerinden Ali Salâhaddin Yiğitoğlu (1877-1939)", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 3, (1977), s. 265-282.
- Tarhan, Abdülhak Hamid, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, 1. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005.
- Yavuz, Kemal, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, (2013), s. 359-424.